

Г. А. МОГИЛЬНИЦЬКА

ЗВУК ДО ЗВУКА – ВИЙДЕ СЛОВО, ОЙ ЦІКАВА РІДНА МОВА

*(Початки морфології, фонетика, графіка,
орфоенія та орфографія)*

*Посібник для самонавчання
та саморозвитку*

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ОДЕСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ЛІТЕРАТУРИ, УКРАЇНОЗНАВСТВА

Г. А. Могильницька

ЗВУК ДО ЗВУКА - ВИЙДЕ СЛОВО, ОЙ ЦІКАВА РІДНА МОВА

*(Початки морфології, фонетика, графіка,
орфоепія та орфографія)*

*Посібник для самонавчання
та саморозвитку*

Одеса
«Друкарський дім»
2009

БК 74.5

М 74

БК 371.214.114

Могильницька Галина Анатоліївна

**1 74 Звук до звука – вийде слово, ой цікава рідна мова. /
Посібник для самонавчання та саморозвитку. — Одеса:
Друкарський дім, 2009. — 254 с.
ISBN 978-966-389-261-0**

Рецензенти:

- 1. І. Сподарець** — завідувач кафедри української філології
Одеського південноукраїнського університету
ім. К. Ушинського, кандидат філологічних
наук, доцент.
- 2. В. Дмитрієв** — старший викладач кафедри загального та
слов'янського мовознавства Одеського
національного університету ім. І. Мечникова

Рекомендовано Вченою радою

*Одеського обласного інституту удосконалення учителів
(протокол № 2 від 27.04.2007 р.)*

Авторка висловлює глибоку подяку

Святійшому Філарету,

Патріарху Київському і всієї Руси-України

та суб'єкту підприємницької діяльності

Буровій Тетяні Василівні

за надання щедрої допомоги у виданні цього посібника

Шановний друже!

Перш за все, авторка цієї книжечки повинна признатись тобі в тому, що коли вона була такою, як ти, то дуже не любила «вчити параграфи» підручника. Вам, напевне, також іноді задають додому такі завдання: «Вивчіть параграф такий-то»? Якщо це так, то ви знаєте, яке це складне й нудне заняття!

Зовсім інша справа – вивчити вірш чи уривок прози. Там все можна уявити, скласти якусь картинку: «Сади рясні похилились. Тополі поволі стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем...» Все бачиш! Он – дерева аж до землі схилили віття під вагою плодів... А он там, подалі, за селом, серед широкого поля – тополі вишикувались струнким рядочком... Все – перед очима, і все саме собою запам'ятовується!

А яку «картинку» можна уявити, коли треба вивчити отаке ось правило:

«В дієслівних коренях відбувається чергування [о] – [а], [е] – [і], [е] – [и]. Звук [о] чергується з [а], якщо після кореня є суфікс -а(-я)... В коренях ряду дієслів звук [е] чергується з [и] або [і] перед наступним суфіксом -а(-я-)».

Багато моїх друзів старанно вивчали таке правило, а через кілька днів знову забували його й вивчали знову.

Мені такого «нудного» правила заучувати не хотілося, і я малювала собі отаку картинку:

У дієсловах:

...а..., ...і..., ...и..., якщо ^а
...о..., ...е..., якщо ~~а~~

Все було одразу видно:

ось це $\overbrace{\quad}$ – корінь слова,

оце \frown – суфікс.

Якщо в словах, що називають дію, є \hat{a} , то в коренях цих слів треба писати також $\overbrace{\dots a \dots}$, або $\overbrace{\dots и \dots}$ чи $\overbrace{\dots і \dots}$.

Якщо \hat{a} немає, то пишемо $\overbrace{\dots o \dots}$, або $\overbrace{\dots e \dots}$

Я вам ось зараз пишу ряд слів, і ви вміть вставите в них потрібні букви, користуючись цією схемкою:

допом $\overbrace{\dots}$ гти – допом $\overbrace{\dots}$ гати (де пишемо O, а де A?)

п $\overbrace{\dots}$ кти – вип $\overbrace{\dots}$ кати (де E, а де I?)

вит $\overbrace{\dots}$ рти – вит $\overbrace{\dots}$ рати (де E, а де И?)

Впорались? Звісно! В словах де \hat{a} немає ~~(а)~~, пишемо O, E – допомогти, пекти, витерти. А там, де \hat{a} є, пишемо допомагати, випікати, витирати.

Інша справа, що хтось, може, не зуміє самостійно виділити корінь чи суфікс... Але й це не страшно! Саме для того, щоб ви усі легко навчились це робити, я ввела в нашу книжечку розділ «Слово».

А спробуйте-но вивчити напам'ять, приміром, ось такий ряд літер:

б, в, г, ґ, д, ж, з, л, м, н, р.

Чи ось оцей: *п, х, к, т, ц, ш, с, й, ф, ч.*

Мабуть, вам довгенько їх вчити доведеться! А знати їх треба, бо це літери, якими позначаються дзвінки (I ряд) та глухі (II ряд) приголосні.

Я свого часу теж «вчила» їх дуже довго, аж доки не зрозуміла, що вчити їх зовсім не потрібно!

– А як же знати, якщо не вчити? – запитаєте ви.

А ось про це ви й дізнаєтеся із цієї книжечки, бо вона й написана для того, щоб ви не «вчили» її, а вчилися з її допомогою. Адже вчити-ся (вчити са-

мих себе!) значно цікавіше, ніж механічно завчати що-небудь.

У світі за багато тисячоліть існування людства накопичилось стільки потрібних і корисних знань, що «вивчити», запам'ятати їх неможливо навіть найінтелектуальнішій людині.

Тому сьогодні набагато важливіше не завчити що-небудь (хоч і це іноді потрібно робити!), а уміти правильно оцінювати, порівнювати явища, групувати їх за характерними ознаками, узагальнювати, робити висновки, викладаючи їх у коротких формулюваннях стислих схемах чи таблицях. Усьому цьому ви можете навчитися, працюючи з цією книжечкою.

Дехто, читаючи I розділ «Слово», може здивуватись: а що це за такі «слова-назви предметів», «слова-назви ознак предметів»?.. Хіба авторка книжки не знає, що слова-назви предметів – це іменники, а «назви ознак предметів» – це прикметники?!

Знаю, мої любі критики! Знаю! От тільки не відомо мені, чи всі, хто схоче вчитися за цією книжечкою, це знають.

А мені хотілося, щоб навіть той, хто взагалі нічого поки що не знає, зміг здобувати знання з її допомогою.

Працюючи над цією книжечкою, я не зводила своїх завдань лише до того, щоб ви зрозуміли й засвоїли певні мовні явища.

В міру можливостей, я намагалася повідомити вас щось цікаве – іноді безвідносно до конкретного «привилу», але таке, що не тільки корисно, а, мабуть-так само, й необхідно знати інтелектуально розвиненій людині.

Адже можна вміти грамотно писати і, разом з тим, бути нудною, нікому не цікавою людиною, яка, окрім

«правила» нічого не знає, не вміє мислити, а отже, їй здобувати нові знання, застосовувати їх у різних життєвих ситуаціях. Ви ж не хочете бути такими?

Я впевнена, що ця книжечка допоможе вам не тільки навчитись грамотно писати, а й поступово оволодівати інтелектуальними вміннями, необхідними сучасній людині.

Тільки для цього вам треба буде не просто читати її, а виконувати всі дії, які вам пропонуються.

Наприклад, як буде сказано «подумайте», то не поспішайте читати далі, а зупиніться й подумайте, спробуйте самі зробити необхідний висновок.

Сказано: «промовте слово протяжно й послухайте, які звуки чуєте», – зробіть це, і ви самі здивуєтесь, як це легко й просто!

Сказано: «берімо ручку й малюймо разом зі мною» – малюйте!

Уявіть собі, що ця книжечка жива і що вона розмовляє з вами, а ви – з нею. Сподіваюсь, що спілкування з таким співрозмовником буде для вас і приємним, і цікавим, і корисним.

Автор

I. СЛОВО

1. Самостійні та службові слова

Ну, що б, здавалося, слова? — писав Тарас Григорович Шевченко, —

Слова та голос — більші нічого.

А серце б'ється, ожива,

Як їх почує...

А й справді: що це за диво таке — слово? Чом, коли ми чуємо звуки [м] чи [а], — вони нас ні трошки не хвилюють, а варто зв'язно вимовити ці звук двічі, як перед ними постане рідне обличчя, і серце наше одразу «ожива» від теплоти й ніжності: «Мама!»

Чому окремо взяті звуки [г], [а], [й] не викликають у нашій уяві жодних картин, а зливши їх слово ГАЙ, ми одразу уявляємо зелень дерев, і шпши чуємо шелест листя чи спів пташини ПОМІЖ ВІТТЛІВ

Та тому, що звук, сам по собі, нічого не означає. А слово завжди має який-небудь зміст. Навіть ті малесенькі слова, як І, В, НАД, які нічого не пажають, і ті несуть у собі певну інформацію — що та всі таки означають.

Розібравши в мовному потоці слово І (...і...), ви зрозумієте, що йдеться про «ЩОСЬ», що поєднане з «ЧМОСЬ»; слово В підказує нам, що «ЩОСЬ» знаходиться всередині «ЧОГОСЬ», або рухається всередину, а НАД що «ЩОСЬ» знаходиться десь угорі, вище «ЧОГОСЬ». Звісно, почувши лише слово НАД, ми не знатимемо конкретно, «ЩО» й вище «ЧОГО» знаходиться, але те, що О'ї «ЩОСЬ» знаходиться саме зверху, а не внизу й не всередині, ми знатимемо точно. Тому що такі слова, як і, над, до, хоч, чи, або та інші, хоч і нічого не називають

але виконують у мові дуже важливу роль: вони служать для вираження відношень між словами та для пов'язування їх у зрозуміле речення. Ці слова так і звуться: службовими. Може здатись, що службові слова — це щось другорядне... Але спробуймо-но забрати оте маленьке слово **НАД**, яке нічого не називає, із речення: **Пташка літає над деревом. Що у нас вийде? Пташка літає деревом?** Пташка — деревом стала?! Та ще й літаючим?! Цікава пташка у нас вийшла...

Або давайте спробуємо забрати слово **ДО** із простісінького речення: *Оленка йде до школи.* Чи буде зрозуміло вам, куди ж іде Оленка — *зі школи* чи *від школи*? Чи, може, йде собі просто *коло школи*?

Отже, зовсім неправильно було б сказати, що службові слова «нічого не означають». Ми переконались, що означають вони дуже багато, без них не було б зрозуміло, які ж зв'язки, які взаємовідносини існують між словами в реченні. А от, на відміну від слів, які звуться **САМОСТІЙНИМИ**, службові слова **НІЧОГО НЕ НАЗИВАЮТЬ**.

Давайте поставимо запитання до слів: **два, горобчик, весело, щебетати, над, хата, а, ластівка, сидіти, в, гніздечко**, — та подумаємо, що ж **НАЗИВАЄ** кожне із них.

Два — скільки? — слово називає кількість (це числівник);

горобчик — хто? — слово називає істоту, яка вміє літати, невеличку сіреньку пташку (це іменник);

щебетати — що робити? — слово називає дію (це дієслово);

весело — як? (щебетати — як? — весело, сміятися — як? — весело, співати — як? — весело) — слово називає ознаку дії (це прислівник);

над — ??? — запитання поставити не можна, бо слово нічого не називає;

хата — що? — слово називає предмет — оселю, де живуть люди (це знову іменник);

а — ??? — знову маємо слово, яке нічого не називає;

ластівка — хто? — слово називає істоту (іменник)

сидіти — що робити? — слово називає дію (дієслово)

у — ??? — запитання знову не можемо поставити

гніздечко — що? — слово називає предмет (іменник)

До всіх слів, окрім НАД, А, У, ми легко поставили запитання й вияснили, що вони називають. А слова НАД, А, У не називають нічого! Тому й запитання до них не можна поставити. Це — службові слова. Але якщо ми спробуємо із наших слів скласти речення, то побачимо, що не самостійні слова керують службовими, а, навпаки, службові — самостійними. Погляньмо: *Два горобчики весело щебечуть над хатою, а ластівка сидить у гніздечку.*

Слово НАД (прийменник) заставило змінитись слово хата (не *над хата*, а *над хатою*); слово У (прийменник) заставило змінитися слово гніздечко (не *гніздечко*, а *у гніздечку*).

Отже, ми вияснили, що всі слова поділяються на самостійні та службові.

Самостійні слова обов'язково щось називають і відповідають на якийсь запитання:

Хто? — назва істоти: хто? — хлопчик, бабуся, лисиця, котик? що? — назва предмета: що? стіл, шапка, парта — це іменники.

Увага!

У граматиці все, що відповідає на запитання ЩО? умовно належить до поняття предмет!

стіл, танка, парта – це іменнішіш.

Який? чий? — назва ознаки предмета чи істоти: *стіл — який? — дубовий, чистий; шапка — яка? — лисяча, тепла; бабуся — чия? — Петрикова, Марійчина* — це прикметники.

Скільки? котрий? — назва кількості предметів чи їх порядку при лічбі: *столів — скільки? — вісімнадцять, котрий за списком? — третій, котрий у черзі? — п'ятий.* Це числівники.

Що робити? що зробити? — назва дії: *що робити? — муркотіти, вчитися; що зробити? — посміхнутися, заспівати* — дієслова.

Як? де? куди? звідки? коли? навіщо? чому? (з якої причини?) — назва ознаки дії — прислівники. *Муркоче — як? — лагідно; вчиться — як? — старанно; пішов — куди? — вперед, вправо, вліво; приїхав — коли? — вчора, увечорі, вдень; посварився — чому? (з якої причини?) — здуру.*

Службові слова нічого не називають і на жодні запитання не відповідають. Вони виражають відношення між словами в реченні та служать для зв'язку між ними.

Оленка та (сполучник) *Марійка* пішли до (прийменник) *лісу* по (прийменник) *ягоди*.

ЗАВДАННЯ

1. Визначте, до самотійних чи службових належать подані нижче слова. Запишіть їх в окремі стовпчики.

Зозулька, стілець, ходити, весело, на, красивий, мамина, лисиця, сміх, під, вперед, триста, з, із-за, восьмий, червопий, та, щоб, педужитися, в, бігає, лисяча, панна, Сергійко, і, друзі, береза, бігати, ліс, звірі, жити.

Складіть 3-4 речення, використавши окремі із цих слів, самостійні та службові.

2. Поставте до поданих нижче слів запитання та запишіть, що ці слова називають. Якщо зможете, вкажіть частину мови, до якої належить слово.

Зразок: *сміється* — що робить? — дія (дієслово);
теплий — який? — ознака предмета (прикметник).

Угору, злетів, вліво, говорить, напише, Дениско, хлопчик, вітер, бігає, розвеснилось, український, дев'ять, шостий, тривожний, гомін, ручка, песик, перемагати, перемогти, ясний, ясно, сніговий, знав, тривога.

3. Подумайте, чим відрізняються слова, записані в парах? Поставте запитання до них та запишіть, що вони називають?

Зразок:

тривога — що? — предмет (іменник); тривожний — який? — назва ознаки предмета (прикметник); веселий — який? — назва ознаки предмета (прикметник); весело — як? — назва ознаки дії (прислівник).

Тривога — тривожний
темінь — темніє
веселий — весело
зеленіє — зелений
писав — написав
світанок — світає
розтривожитись — тривожно
темнота — темно
весело — веселоці
читання — читати
волосся — волохитий

битись — битва
сорока — сорочий
рум'яний — рум'яніти
три — третій
три — потроїти
зелень — зелено
веселитися — весілля

4. Знайдіть у завданні 3 та випишіть в окремі рядки по 3-4 слова, що мають спільне походження (утворені від одного й того ж слова). Виділіть у них ту частинку слова, що вказує на їх спільне походження.

Зразок:

1. Синій, синє, синька, синіти, посиніти, синьо.
2.

2. Лексичне та граматичне значення слова

Чи знаєте ви хто такий пастух? Правильно! Це людина, яка пасе худобу. А що таке лопух? Також знаєте! Це такий бур'ян з великим лапатим листям.

Пастухи — це кілька пастухів,

Лопухи — це кілька лопухів,

Кожухи — це кілька кожухів,

Урщухи — це кілька урщухів... але... почекайте!.. А що то воно таке — отой урщух?! Ви його коли-небудь бачили? Який він — з рогами чи крилами? Ходить чи повзає? А може — плаває? А може, це взагалі не істота, а предмет? А може, ознака чи дія? А може, — не він, а вона?

Давайте розбиратися. Щоб дізнатись, що називає слово: предмет, істоту, ознаку, дію чи кількість, тре-

івіпто: тіолмет. істоту, ози.'псу, дій» ми пЬіьсіеть, тре

ба поставити до нього запитання. Урщух — це хто? Або — що? Отже, це предмет або істота (іменник!)

Урщух — це не вона, а він, бо вона — була б урщухА. Ми навіть знаємо, що урщух — це один, бо якби їх було кілька, то були б урщухИ.

Он як багато ми знаємо про слово урщух!

Все це — граматичні значення цього слова.

Давайте подивимось, що ж нам допомогло встановити ці граматичні значення:

урщух — він (чоловічий рід)

урщухА — вона (жіночий рід)

урщух — він (однина)

урщухИ — вони (множина)

Що змінюється в цих словах? Кінцева частинка слова! В слові урщухА — це частинка а, в слові урщухИ — це частинка и, а в слові урщух вона зовсім відсутня. А якби до слова урщух додати кінцеву частинку ий, то слово взагалі відповідало б на запитання ЧИЙ? і називало б не предмет чи істоту, а їх ознаку. Тільки перед цією частинкою нам довелося б ще змінити х на ч (такі зміни називаються чергуванням). Що? чи хто? — урщух. Чий? — урщучий.

Але що б ми не додавали до цього слова, а хто ц такий чи що це таке — ми все одно не знаємо!

Запам'ятай!

Чоловічий рід — мій, він: хлопець, вітер.

Жіночий рід — моя, вона: ягода, дошка.

Середній рід — моє, воно: село, поле, колосся.

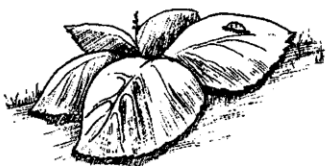
Однина — він, вона, воно: стіл, хата, море.

Множина — вони: столи, хати, моря, діти.

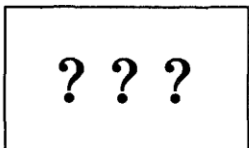
Дивіться: оце — пастух

Оце — лопух

А оце урщух

Спробуйте намалювати його, не радячись із товаришами, так, як його кожен із вас уявляє, а тоді покажіть усім свої малюнки. Ви побачите, що у всіх вони будуть різні, кожен придумає щось своє, бо що це слово називає насправді, — ніхто не знає! Тобто, нам невідоме ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЦЬОГО СЛОВА, ЙОГО ЗМІСТ.

А тепер скажіть, будь ласка, а що таке урщухок? (Зверніть увагу: тут знову *X чергується*, але тепер із *Ш*: урщух — урщухок). Що таке *урщухок*, ви вже точно знаєте — це маленький урщух!

Димок — це маленький дим,
лопушок — це маленький лопух,
кожушок — це маленький кожух,
дубок — це маленький дуб,
а урщухок — це маленький урщух!

То малюймо його п'видше!

То малюймо його швидшої

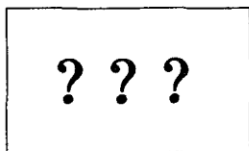
Оце димок

Оце кожушок

А оце урщущок

Знову не знаємо, що треба малювати! Знаємо, що маленьке, а не знаємо, що саме! Маленький димок намалювали, бо знаємо, що таке дим, кожушок не малювали, бо знаємо, що таке кожух, лопушок ми можемо намалювати, бо знаємо, що таке лопух. Тобто ми знаємо **ЛЕКСИЧНІ ЗНАЧЕННЯ** цих слів, уявляємо ті предмети, які вони називають, то й намалювати їх можемо, хоч великі, а хоч маленькі. І те, що слово називає предмет чи істоту маленьки — це не основне, а лише додаткове його значення. Основне лексичне значення — це те, що саме називає слово, який його зміст.

Давайте у поданих нижче словах виділимо ось так ким значком \wedge ту частинку, яка надала їм додаткове значення «маленькі», а значком \frown — ті частинки слів, що містять основне лексичне значення.

\frown Дуб (великий) — дубок (маленький)

\frown колос (великий) — колосок (маленький)

А далі виділяйте самі:

гай (великий) — гайок (маленький)

дим (великий) — димок (маленький)

звір (великий) — звірок (маленький)

клен (великий) — кленок (маленький)

А чи зумієте ви тепер самі виділити частинки, що містять основні й додаткові лексичні значення в отаких словах:

Малесенький, білесенький, тонесенький, гарнесенький, зеленесенький, ріднесенький, сивесенький, яснесенький.

А в отаких: вовчище, собачище, хвостище, помелище, ручище, ротище.

А щоб ви не розгубилися, то даємо вам зразок:

малесенький — малий

ротище — рот

Все зрозуміли? Отак за зразком і працюйте!

3. Будова слова Морфеми

Ми бачили, що слова складаються з окремих частинок, в яких містяться основні й додаткові лексичні та граматичні їх значення.

Оскільки ці частинки містять певні значення, то вони так і звуться — значущими частинами слова, або **МОРФЕМАМИ**.

Запам'ятайте!
Морфема — це найменша значуща частина слова.

